

موقوفه‌هایی برای قرآن خوانی در جوار آستان دوست

سیدنعیمه زینبی^۱ نام قاریان حرم حضرت رضا^۲ از قدیم الایام با دو نام «حفاظ» و «دارالحفاظ» مأنوس است؛ دونا می‌که وجود آن‌ها به یکدیگر وابسته است و ناچار وقتی از یکی می‌گوییم، وصف دیگری هم به میان می‌آید. تا آنجا که اسناد و مکتوبات به ما رسیده، در هر دوره‌ای تلاوت قرآن در آستان حضرت، برای واقفان مهم بوده است و برای حفظ این سنت حسنه نیز بخشی از درآمد موقوفه‌شان را به آن اختصاص داده‌اند. این گزارش با تکیه بر اسناد، مقالات و مکتوبات بر تاریخچه تلاوت قرآن در حرم رضوی و نقش حافظان در آن به اجمال نگریسته است.

- پیوند ناگسستنی حرم با قرآن

طبق نظر کارشناسان، مشهد از قرن سوم هجری سر و شکل یک شهر کوچک را به خود می‌گیرد اما از قرن چهارم قمری به بعد است که رد و نشان تلاوت قرآن در حرم رضوی پیدا می‌شود. شیخ صدوق، نویسنده «عیون اخبار الرضا^۳»، به نقل از حاکم نوغان می‌نویسد: «مسافری از ری که نامه‌ای از بعضی سلاطین حمیر برای نصرین احمد، امیر بخارا، داشت به زیارت آمده، شب رادر حرم به سر برد و بعد از نماز شروع به خواندن قرآن نمود...» از سوی دیگر وجود قرآن‌هایی با قدمتی هزار ساله که برای قرائت در داخل حرم وقف شده است نیز این موضوع را تأیید می‌کند. قرآن وقفی روی پوست اهو که در سال ۳۶۳ قمری وقف حرم شده، قدیمی‌ترین مصحف موجود در حرم است که ماندگاری آن بیش از هزار سال است. قرآن دیگری را سلطان محمود غزنوی در سال ۳۹۲ قمری وقف کرده و سومین قرآن قدیمی وقفی مربوط به ابوالبرکات است که در سال ۴۲۱ قمری وقف و در آن تأکید شده است که این کتاب مقدس از حرم خارج نشود.

در عصر سامانی نیز یکی از قاریان آستانه لقب «ابونصر المقری» داشت که این نکته بر حضور قاریان قرآن برای تلاوت این مصحف شریف در حرم صحه می‌گذارد. طبق این مستندات می‌توان بر این گمان تأکید کرد که قرآن خوانی از همان قرن‌های ابتدایی شکل‌گیری حرم یکی از بنانه‌های ثابت زائران بوده است. گرچه از حفاظ تا ابتدای قرن نهم اطلاع و اسناد چندان وجود ندارد.

- قرن نهم و ساخت دارالحفاظ

اگر به قرن نهم بریم، به نخستین و قدیمی‌ترین خبر درباره برگزاری این قرائت قرآن در حرم رضوی می‌رسیم که فضل... روزبهان خنجی آن را نگاشته است. سال ۹۱۰ قمری مشهد در تصرف شییک‌خان است و در آن خان ازبک تلاوت قرآن را در پایین‌پای مبارک مگره می‌داند و به قاریان دستور می‌دهد در بیرون از فضای اطراف ضریح قرآن تلاوت کنند. او در شرح زیارت محمد خان شیبانی از بقعه رضوی و در وصف مراسم قرائت قرآن حفاظ می‌نویسد: «... باید بعد از این حفاظ مرقدمقدس رضوی در بیرون قبه تلاوت نمایند، به رعایت ادب اقرب است». طبق این نوشتار معلوم می‌شود که این مراسم پیش از این تاریخ نیز برگزار می‌شده و در آن زمان مکانش تغییر کرده است. نویسنده مطلع الشمس ساخت رواق دارالحفاظ را هم در همین قرن به گوهرشاد خاتون مربوط می‌داند. گوهرشاد در وقف‌نامه‌اش نیز قرائنی برای قرائت قرآن و املاکی را برای تأمین مخارج صدرالحفاظ تعیین می‌کند. او در بخشی از وقف‌نامه‌اش، درآمد موقوفات ارژشمندش را به این مصارف اختصاص داده است: «... حج و وظیفه مصد، مأمور انجام کار[[گماشته]] و وظیفه معرف خوش‌خوان که روز جمعه و دوشنبه هر هفته، یک جزء یا بیشتر قرآن بخواند برای واقفه[منظور گوهرشاد است] تقدیکی[[نوعی دینار و تومان که در عهد مغول و تیموریان و صفویان متداول بود]] و پنجاه خورار غله، بالمناصفه[[نصف کردن]]؛ د- وظیفه حفاظ خوش‌خوان که در روز جمعه و دوشنبه

ایوان فراموش شده صحن نو

مرضیه ترابی^۱ تا پیش از ساخت صحن نو (آزادی فعلی)، در محل آن باغی موسوم به «ایلخانی» قرار داشت؛ باغی که در دوره صفویه، در میانه آن کبوترخانه‌ای بزرگ به سبک کبوترخانه‌های اصفهان ساخته و در اطراف آن درختان میوه کاشته بودند. میوه‌های این درختان وقف زائران حرم رضوی بود و در اطراف باغ هم، حجره‌هایی قرار داشت که عموماً موقوفه بودند و به اصناف گوناگون مانند کلاه دوز، کش دوز، انگشت‌ساز و مانند آن اجاره داده می‌شدند. در ضلع غربی این باغ مصفا، ایوان ورودی به روضه منوره حرم رضوی وجود داشت که احتمالاً در دوره صفویه آن را با کاشی‌های نفیس، مانند ایوان جنوبی صحن عتیق (انقلاب امروزی) تزئین کرده بودند و زائران، از دروازه آن برای ورود به حرم مطهر و زیارت بارگاه منور رضوی استفاده می‌کردند.

از آنجا که این ورودی در پایین‌پای حضرت امام رضا^۲ قرار داشت و از دیرباز، ورود زائران از این مسیر، از باب احترام به مقام معنوی امام مسئله‌ای ضروری تلقی می‌شد، احتمالاً

هر هفته، یک جزء یا بیشتر قرآن بخوانند، سالیانه مبلغ ۲ هزار و ۱۰۰ کیکی و پنجاه خورار غله بالمناصفه...» همه این نشانه‌ها حاکی از آن است که در عهد تیموریان و شاید قرن هشتم مراسم قرائت قرآن رایج بوده و احتمالاً به همین خاطر نیز دارالحفاظ ساخته می‌شود.

- صفویه و نظم تازه برای قاریان

صفویه که روی کار می‌آید، سوای توجه‌شاهان به‌گسترش و آبادانی حرم، به قرائت قرآن هم توجه ویژه‌ای می‌شود. وجود وقف‌نامه‌هایی که بخشی از عواید آن به این مراسم اختصاص یافته است و اسناد هزینه مواجب حفاظ و مراسم و تکرار اصطلاحاتی مانند خطیب، صدرالحفاظ، حافظ، سلطان القرا و صدالقرا و همچنین آورده شدن نام حافظان و قاریان عهد صفوی، شواهدی تاریخی هستند که بر اهمیت و رونق این مراسم در قرن دهم هجری تأکید می‌کنند. در تشکیلات دوره صفویه حفاظ تحت نظر خادم‌باشی‌اند و خادم‌باشی نیز زیر نظر سرکشیک متولی انجام مراسم است و حفاظ در دسته «حفاظ بالاسر مبارک» و «حفاظ حرم مطهر» مطابق وقف‌نامه‌ها قرآن تلاوت می‌کنند. طبق سند شماره ۳۴۷۵۶ در مرکز اسناد آستان قدس رضوی، در این زمان مواجب و مستمری حافظان از موقوفات و درآمد‌های آن ماهانه یا هر شش‌ماه یک بار به شکل نقدی و جنسی پرداخت می‌شود و هر حافظ ناییب دارد که گاهی وظیفه او را انجام می‌دهد و مواجب او را می‌گیرد. موقوفه خواجه علاالدین حاجی در عهد شاه طهماسب اول صفوی در تاریخ ۹۳۳ قمری یکی از وقفیاتی است که بخشی از درآمد آن به تأمین هزینه تلاوت قرآن در حرم مطهر اختصاص دارد و بر طبق آن، حفاظ و موالی باید هر صبح و شام در روضه متبرکه قرآن تلاوت کنند. پس از دفن این شاه صفوی در حرم نیز تا یک ماه حفاظ بر سر مزار او قرآن می‌خوانند. طبق سطور کتاب تاریخ آستان قدس رضوی، تألیف احتشام کاویانیان، در سال ۱۰۱۳ قمری میرزا مؤمن وزیر موقوفاتی را به آستان رضوی اختصاص می‌دهد و برای پنج‌تن حافظ مقبره شاه طهماسب صفوی حقوق معین می‌کند. در متن وقف‌نامه شاه سلطان حسین صفوی در سال ۱۱۰۹ قمری نیز مبلغ پنج تومان سالانه تعیین می‌شود تا صرف قاریان بالای‌سر حضرت شود.

می‌توان در میان اسناد پرداخت، میزان مواجی را که آن زمان به حفاظ پرداخت می‌شده است و نام برخی از حافظان و قاریان (مانند مولانا احمدقاری و مولانا احمدقایی) در عهد شاه اسماعیل صفوی را هم مشاهده کرد.

- نظم قاریان در طومار علیشاهی

در دوره افشاری، مشهد پایتخت و یکی از مهم‌ترین شهرهای ایران می‌شود. در این زمان تغییرات مهمی در تشکیلات آستانه پدید می‌آید و یکی از بخش‌هایی که این تغییرات به آن سرایت می‌کند، بخش حفاظ است. طومار علیشاهی در سال ۱۱۶۰ قمری تدوین می‌شود و بر طبق آن آیین قرائت قرآن و حفاظ نظم بیشتری پیدا می‌کند و حتی تعداد حافظان برای قرائت قرآن در مکان‌های مختلف (مانند داخل حرم، پشت‌بام آن و پایین‌پای مبارک) معین و سرپرستی آنان به شیخ یوسف و ملامحمد سپرده می‌شود تا هر صبح و شام قرآن تلاوت کنند. برای قرائت قرآن بر سر مزار شاه طهماسب صفوی نیز هفت تن تعیین می‌شوند که به هرکدام باید سالانه ۳۲ هزار نقد و پنج خورار غله پرداخت شود. موقوفه‌های دیگری هم در این دوران به جمع وقفیات قبلی اضافه می‌شود تا سنت قرآن‌خوانی در حرم حفظ شود. به‌طورمثال می‌توان به اختصاص بخشی از درآمد موقوفه پلدانش بیگ برای تلاوت قرآن و مدیحه‌سرایی اهل بیت^۳ در تاریخ ۱۱۵۸ قمری اشاره کرد.

- قاجار و موقوفه‌های بسیار برای قرآن

در دوره قاجار نخستین نظام‌نامه خدمت تدوین و وظایف حفاظ در آن تعیین می‌شود. براساس اسناد موجود در مرکز اسناد آستان قدس رضوی، در این دوره نیز یک‌دسته از حفاظ در پایین‌پا و بالاسر مبارک در حرم و صفه شاه طهماسبی و عده دیگر در عمارات مبارکات(شامل دارالحفاظ، دارالسعاده، مسجدبالاسر، قریح‌خانه) و تعدادی هم در مقابر متفرقه به تلاوت قرآن مشغول بودند. هر دسته از حفاظ، یک خطیب، نایب خطیب، صدرالحفاظ و نایب‌الصدر داشت که زیر نظر سلطان القرا (رئیس حفاظ) انجام وظیفه می‌کرد. در این دوره کار حفاظ در تشکیلات آستانه به وظیفه

چهارشنبه‌های مطال

جمعی از قاریان آستان قدس رضوی / دهه ۳۰ قرن ۱۴ خورشیدی

تبدیل می‌شود و آن‌ها مانند دیگر کارکنان رسمی مواجب دریافت می‌کنند. برطبق مقاله محمدرضا قصابیان، مراسم تلاوت قرآن در دوره قاجار رونق بیشتری دارد. در این نوشتار آمده است: «از جمله موقوفات این دوره وقف‌نامه میرزاکمال و میرزافرخ به سال ۱۲۳۶ قمری و موقوفه جیران‌بانو، دختر شاه درانی، به تاریخ ۱۲۳۷ قمری و بخشی از درآمد موقوفه فضل... خان امیرنظام در سال ۱۲۷۱ قمری و همچنین موقوفه امام وردی خان بیات مختاری و زوجه او، آجی سلطان خانم، به سال ۱۲۷۶ قمری است که عواید اختصاص یافته صرف تأمین هزینه اجرای مراسم قرائت قرآن گردیده است.»

یکی از موقوفات مهم این دوره، وقف‌نامه حاج محمدقاسم ملک‌التجار است و در آن تعدادی ملک‌وقف و حفاظ و عوامل برپایی قرآن در دارالسیاده می‌شود. طومار عبدالملک تعداد حفاظ را در این زمان چهار نفر ذکر می‌کند.

- قاریان در دوره معاصر

قصه قاریان قرآن در دوره پهلوی با نظام‌نامه‌ای که محمدولی‌اسدی در سال ۱۳۰۷ خورشیدی به تصویب می‌رساند، متفاوت می‌شود. احتشام کاویانیان در کتابش در این باره می‌نویسد: «از سال ۱۳۲۱ خورشیدی چهارتن قاری ابتدا در رواق پشت دارالشکر و سپس در زاویه جنوبی بین مسجد بالاسر و پیش روی مبارک هم‌روژه یک ساعت صبح و یک ساعت غروب قرآن می‌خواندند. چهارده تن از حفاظ دارالحفاظ نیز صبح و شام در پیش روی مبارک مراسم صفه را برگزار می‌کردند. در ماه رمضان نیز هنگام تابستان در ایوان طلا و در هنگام زمستان در رواق دارالسلام به دستور صدرالقرا، همه حفاظ حرم مطهر و رواق‌ها بعد از نماز عصر یا تشریفاتی خاص قرآن تلاوت می‌کردند.» در سال ۱۳۶۳ آیین‌نامه جدید خدام و حفاظ به تصویب رسید. سال‌های بعد در دهه ۸۰ و آیین‌نامه‌های دیگر تصویب و بازنگری می‌شود که در آن حفاظ جزو خدمه آستان قدس محسوب می‌شوند. صدرالحفاظ نیز از میان حفاظ آستان قدس رضوی برای مدت سه سال منصوب و حق الزحمه حفاظ مقابر نیز بر مبنای درآمد موقوفه واقف پرداخت می‌شود.

تاریخ حرم

به مناسبت نخستین سفر ناصرالدین شاه قاجار به مشهد

که شرح آن در نشریه «اردوی همایون» نوشته شده‌است

سلطان صاحبقران و آستان‌بوسی شاه خراسان

سیدی ناصرالدین شاه قاجار سنه ۱۲۸۴ قمری برای نخستین بار به زیارت حرم مطهر امام رضا^۲ می‌آید. او شرح این گزارش را در نشریه‌ای به نام «اردوی همایون» -که به عقیده بسیاری می‌توان از آن به عنوان نخستین روزنامه ایران هم یاد کرد- چاپ و منتشر می‌کند. این نشریه را که به قلم حکیم‌الممالک سیاهه می‌شده است، به‌وسیله چاپ سنگی تهیه و در میان درباریان توزیع می‌کرده‌اند. البته غیردرباریان نیز می‌توانسته‌اند آن را از سرای امین‌الملک در تهران تهیه کنند و بخوانند.

ناصرالدین شاه نخستین بار در نیمه صفر ۱۶۲ سال پیش، از طریق خیابان سفلا (پایین خیابان) وارد مشهد می‌شود. درحالی‌که بسیاری از مردم و صاحب منصبان آستان قدس رضوی برای استقبال از موبک شاهی دو طرف خیابان را قرق کرده بودند. شلیک توپ برای حضور شاه نیز یکی از آدابیی بوده که در آن زمان انجام می‌گرفته است. حکیم‌الممالک در شرح ورود ناصرالدین شاه قاجار به مشهد که گویا ۱۴ صفر در منطقه طرق، اتراق کرده بوده است، چنین می‌نویسد: «بعد از صرف نهار [[ناهار]] از طرق حرکت فرموده، استسعا و زیارت آستان مقدس ملائک یاسبان را که مقصود بالذات بوده، تصمیم دادند.[...] در خارج دروازه خیابان سفلا که در طرف شرقی شهر مشهد واقع است، عموم خلق از قاضی و دانی و وضع و شریف حاضر شده، حاج محمد شریف خان مستشار لشکر به حفظ نظم و تسویه صفوف مستقیلین (استقبال کنندگان)) اشتغال داشت. هرکس به زبانی شکر امن و امان و دعای وجود معدلت نشان ملوکانه را ادا می‌کرد. از زمان حرکت موبک مسعود در طرق که در اردو شلیک زنبورک شد، تا ورود به شهر، به اتصال ((پیوسته)) در خارج خیابان، توجیجان به شلیک توپ اشتغال داشتند. از ابتدای خیابان خارج شهر تا درب دروازه، سربازان ملتزم رکاب از دو سمت ایستاده، از دروازه تا صحن مقدس [هم] متوقف ((ایستاده)) ارض اقدس حاضر شده بودند. دکاکین دو طرف خیابان را کسبه و اصناف به قدر میسر زینت کرده، علمای بلد و ارباب منصب آستان مقدسه تا جوب بست که ابتدای بست است، پیاده مقدم مبارک را استقبال بنمودند.» برابر آنچه در اردوی همایون چاپ شده‌است، سلطان صاحبقران قاجاری وقتی به ورودی روضه منوره می‌رسد، خرقه شاهی را از تن درمی‌آورد و آن را با خاک آستانه متبرک می‌کند، سر به سجده می‌گذارد و ورودی در را می‌بوسد و در ادامه به زیارت می‌رود. او پس از زیارت ضریح، خرقه از تن درمی‌آورد و کلاه شاهی یا همان تاج را هم از سر برمی‌دارد. تقدیم آستان قدس رضوی می‌کند و دستور می‌دهد آن را در جایی مقابل چشم مردم بر دیوار روضه منوره نصب کنند تا نشان دهنده نیت و خضوع و خشوع شاه در برابر امام هشتم^۳ باشد.

ناصرالدین شاه در ادامه از نقاره‌خانه بازدید می‌کند و بعد از به‌جاوردن دیگرآداب زیارت از سمت خیابان علیا (بالاخیابان) به‌ارگ حکومتی که مقررشاهی بوده‌است، بازمی‌گردد: «ذات‌مقدس همیون [[همایون]] به اقتضای حقیقت معرفت که ارواح مطهره و نفوس کلیه را در این مکان حاضر می‌دیدند با خضوعی تمام و حفضی کامل، لدی‌الوردو به آستان‌بوسی تشرف جست، جبه مبارک که تاج تارک آسمان هفتم بود، به خاک آستان این قبله هفتم ساییده، جبه و کلاه را فرموده بودند، تقدیم آن حضرت فلكرفت نمودند و در طرف بالاسر ضریح مبارک، در محلی که نظرفیض منظر انتخاب نمودند، نصب گردید و این علامت که دلیل واضح نخستین نیت خدیوانه بود، نصب‌العین خاص و عام شد. خدام آستانه مقدسه کلا در صحن عتیق حاضر گردیده، به ترتیب رواق و ایوان و رواق و اطراف صحن صف کشیده بودند. نقاره‌خانه سرکار فیض آثار را به تشریف مقدم ملوکانه غلغله افکن طارم افلاک کردند.[...] بعد از تقدیم زیارت از خیابان علیا، به عمارت ارگ شهر، مقر سلطنت عظما گردید.»

روایت است که این شاه قاجاری، پس از مستقر شدن در ارگ مشهد به رتق وفتق امور خراسان و رسیدگی به درخواست‌ها و عزل و نصب منصب‌داران می‌پردازد. برای نمونه او در این سفر، پیشکاری خراسان را به محمدناصرخان ظهیرالدوله واگذار و میرزا محمدخان را به عنوان متولی حرم مطهر منصوب می‌کند. بازدید از قورخانه ارگ که از بناهای سلطان مرادمیرزای حسام‌السلطنه است و اهدای یک طاقه شال کشمیری به قربان بیگ یاورقورخانه از دیگر کارهایی است که در این سفر انجام می‌شود؛ همچنین بازدید از مدرسه میرزا جعفر و دستور برای تعمیر آن از محل موقوفات از جمله کارهایی است که ناصرالدین شاه در نخستین سفرش به مشهد پیگیری می‌کند.

شاه همچنین پس از عبور از معابر شهر دستور می‌دهد سقف بازار مجاور صحن را تعمیر کنند و تغییراتی در خانه‌های کوچک و بدترکیب شهر انجام دهند تا مانند خانه‌های شهرهای بزرگ یا پایتخت، درهایی بلندتر بنا شوند و به رونق و تمیزی کوچه‌های شهر بیشتر توجه شود.

سلطان صاحبقران در هفدهمین روز حضورش در مشهد برای قرائت فاتحه به خواجه‌ربیع می‌رود و حکم به تعمیر آن بقعه می‌دهد. همچنین در اول ربیع‌الاول ۱۲۸۴ از دارالشفاي جدید آستان قدس که از بناهای مشیرالدوله است، بازدید می‌کند و سپس به حرم مشرف می‌شود.

توجه به فقرا از دیگر اقدامات در خورتوجه ناصرالدین شاه در اولین سفرش به مشهد است. او مبلغ هزار تومان وجه نقد برای بدل به عموم فقرا و ضعیفای مشهد پرداخت می‌کند تا بین فقرایی که در خارج شهر ساکن اند، تقسیم شود. خرید پارچه با قیمت مناسب و تشویق صنایع از دیگر رهاورد‌های این سفر است؛ ناصرالدین شاه برای ترویج صنعت و تشویق کسبه و اربابان صنایع مقرر داشت از هر قسم اجناس خراسان، اعم از حریر یا پشمین، به حضور مبارک آورده، مقدار کثیری از آن‌ها را به قیمت‌های گراف خریداری فرموده و شال بافان و سایر صنعتگران را امیدوار ساخته، در ترقی صنعت خود و ازدیاد کارخانات ترغیب و تحریص نمایند.»

منابع: پیشینه مراسم قرائت قرآن در حرم رضوی، تألیف محمدرضا قصابیان درباره‌المعارف آستان قدس رضوی، اثر جمعی از نویسندگان تاریخ آستان قدس رضوی، مصداحتشام کاویانیان راهنمای تاریخ آستان قدس، تألیف علی مؤتمن اسناد موجود در مرکز اسناد آستان قدس رضوی

منظور از ایوان در این تصویر ایوان سمت راست و جلوی گلدسته طلاست

به دلیل عملیات عظیم عمرانی صحن که تا دوره ناصرالدین شاه طول کشید و نیز بروز شورش‌ها و ناآرامی‌هایی نظیر غائله سالار که احتمالاً فرایند ساخت را با مشکل جدی روبه‌رو کرده بود، تخریب و تبدیل وضعیت ایوان قدیمی نیز به تعویق افتاد. در عکس امروز که در حدود سال ۱۲۸۶ قمری (۱۲۴۸ خورشیدی) توسط آقا رضا عکاس باشی، عکاس دربار ناصرالدین شاه، برداشته شده‌است، نمایی از صحن نو را می‌بینید که در آن قسمتی از ایوان قدیمی باغ ایلخانی، پشت دیوارهای صحن جدید پیداست.

مسیر اصلی ورود زائران به روضه منوره، از طریق باغ ایلخانی و ایوان غربی آن بوده است. این ایوان تا دوره فتحعلی‌شاه قاجار و هنگام ساخت صحن نو، همچنان برپا و مورد استفاده بود. در سال ۱۲۳۳ قمری، زمانی که تصمیم به احداث صحنی جدید در محل باغ ایلخانی گرفته شد، جایگاه و موقعیت ایوان ورودی غرب باغ در نقشه مهندسان صحن جدید جایگاهی پیدا نکرد و برای ورود به روضه منوره، ایوانی دیگر ساختند که بعدها توسط ناصرالدین‌شاه شاه طلا شد و بعد از آن به ایوان طلای ناصری معروف شد؛ بااین حال